

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ СВОБОДИ, РІВНОСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

УДК 340.1

*Ілона Борисівна Аземша,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

СВОБОДА ЯК ПЕРЕДУМОВА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Формування демократичної, соціальної, правової держави, становлення ринкових відносин, зміна та формування принципово нових суспільних пріоритетів обумовлюють необхідність по-новому дослідити усталені правові інститути та категорії, які забезпечують належний рівень функціонування правової системи України. Серед них визначальну роль відіграє інститут відповідальності, який потребує всебічного переосмислення своєї ролі та сутності. Крім того, зміцнення державності й порядку в правовій і політичній сферах без яких є немислимим розвиток громадянського суспільства, повинне спиратися на стійкий ідеологічний фундамент. Основою такого фундаменту слід визнати свободу як одну з категорій права, яка передуює відповідальності.

Тому одним із завдань юридичної науки сьогодні є формування необхідної науково-теоретичної основи для законотворчості й правореалізації з точки зору розуміння «свободи» та її діалектичного взаємозв'язку із відповідальністю.

Питання філософського, суспільно-політичного та правового аспектів категорії свободи були предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких С. Алексєєв, К. Басін, А. Безклубий, С. Бобровник, І. Галаган, В. Гришук, М. Козюбра, В. Кудрявцев, О. Лукашева, С. Максимов, М. Матузов, П. Недбайло, В. Нерсисянц, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, Т. Радько, І. Самощенко, О. Слюсаренко, В. Сирих, С. Сливка, М. Строгович, О. Тихомиров, О. Чашин, Ю. Шемшученко та ін.

Проте важливого значення набуває необхідність дослідження категорії свободи людини у її діалектичній взаємодії із інститутом відповідальності.

Однією з найважливіших методологічних проблем філософії та юриспруденції, яка має вирішуватися на стику раціональних і ірраціональних підходів, є проблема опосередкування правом і державою свободи в суспільстві, взаємозв'язку свободи волі і рівноправності людини, свободи волі та її обмеження тощо. Шляхи вирішення цієї проблеми ґрунтуються на розумінні того, що свобода в суспільстві завжди взаємопов'язана з правом не тільки як системою загальнообов'язкових юридичних норм, а й як однією з соціально-регулюючих засад життєдіяльності людей, яка обмежує свавілля в поведінці учасників співжиття [1, с. 20].

Категорія свободи проявляється у різних аспектах та сферах життя — моральному, соціально-економічному, духовному, політичному, правовому тощо. В першу чергу, нас цікавить саме правова сфера свободи. До неї відносять не всі, а лише певний масив соціальних дій.

Характеризуючи сутність людини, категорія свободи є однією з основних в юридичній науці та філософії. У сфері свободи людина обирає власний життєвий шлях, реалізує інтереси та бажання.

Однак, погоджуючись з думкою С. Погребняка, зазначимо, що коли ми намагаємося визначити поняття свободи — зіштовхуємося з певними труднощами. На думку деяких дослідників, поняття свободи взагалі не піддається аналізу, оскільки воно є суперечливим за своєю сутністю: ніхто не заперечує, що свобода є благом, проте тривають нескінченні безплідні баталії між тими, хто намагається переконати нас прийняти саме їхній погляд на її природу [2, с. 102].

Поряд з широким, філософським розумінням свободи існує спеціально-юридичне її розуміння, яке отримує своє відображення у позитивному праві. Різні розуміння свободи не слід змішувати між собою, адже плутанина в них пов'язана з самого початку з особливостями нашої мови. В англійській мові, наприклад, існує смислова відмінність між термінами «liberty» і «freedom», які мають однаковий український переклад. Між тим в юридичній науці давно прийнято говорити про широкий і вузький підходи до розуміння держави, права та про інші юридичні явища. При визначенні свободи необхідно дотримуватися тієї ж логіки. Немає єдиного поняття свободи, єдиний тільки термін, що припускає найрізноманітніші його прояви. В спеціально-юридичному значенні термін «свобода» використовується в позитивному праві, тобто писаному. Прикладом в цьому випадку може послужити ст. 3 Цивільного кодексу України де визначається, що в Україні діють принципи свободи договорів, підприємницької діяльності тощо.

Розуміння свободи неоднозначне. Це пояснюється тим, що в науці і в житті поняття «свободи» вживається дуже широко: стосовно до багатьох явищ і процесів дійсності. Серед багатьох інших істотних характеристик природи людини свобода займає ключове місце. Свобода як здатність і можливість людини діяти у відповідності зі своїми потребами, інтересами та цілями, є не властивістю, а субстанцією людини. Все це говорить за те, що вона має фундаментальне значення у визначенні людини як мислячого і самостійно чинного суб'єкта, що володіє можливістю вибору у відповідності зі своєю волею. У силу цього визначення права через свободу і за допомогою її є оптимальний шлях пізнання права. Як свобода для людини становить субстанцію, так і для права вона є його загальним початком. Отже, свобода — це невід'ємна риса людського буття, психології людини [3, с. 7].

Найбільш відомою фігурою ліберальних мислителів другої половини 19 ст. був Б. Чичерін. Він володів величезною широтою наукових інтересів, і його роботи в галузі права не втратили свого теоретичного та практичного значення до сьогодні. За словами вченого, вільна воля є засадою визначення людини як розумної істоти. Іншими словами, людина має свободу і право вимагати її визнання з боку інших осіб. Звідси, право розуміється як зовнішня свобода людини, яка обмежена законом [4, с. 42].

Ще один видатний російський філософ, правознавець, публіцист, громадський діяч Є. Трубецькой, свого часу зазначав, що сама по собі свобода може бути як внутрішньою (це можливість мислити вільно, обираючи різні шляхи і методи вирішення певних завдань), так і зовнішньою (можливість діяти вільно, обираючи різні напрямки поведінки) [5, с. 7]. Проте Є. Трубецькой розуміє, що неможливо зводити право виключно до зовнішньої свободи. Необмежена свобода виключає можливість існування права так само, як і повна її відсутність. Тому в розуміння права вводиться ще одна суттєва властивість. «Наряду з особистим елементом свободи, право включає в себе інший — об'єктивний, суспільний елемент — правило поведінки або норму, яка обмежує свободу окремого індивіда». Таким чином, сутність права зводиться до двох основних властивостей: зовнішній свободі і нормам, які обмежують свободу [6, с. 99].

Погляди на цю теорію, на нашу думку, не втратили своєї актуальності і до нині: правова свобода досягається ціною як самообмежень, так і зовнішніми обмеженнями свободи людини.

Важливо мати на увазі, що йдеться не про обмеження свободи (або рівності чи справедливості) як зміст того або іншого права, а про обмеження умов і меж реалізації цієї свободи в даній сфері суспільного життя. Отже, обмежується не сама свобода як благо, що надається тим або іншим правом, а тривалість, повнота і якість користування нею [7, с. 19]. Через обмеження особа не позбавляється права, а воно лише тимчасово звужується [7, с. 27].

Інший видатний російський вчений П. Юркевич у своїх працях звертав увагу на те, якій свободі віддати пріоритет — свободі індивіда чи свободі держави, оскільки, розвиваючи індивідуальну свободу, на думку вченого, людина вступає в протиріччя зі свободою держави. Тут вчений дійшов висновку, що ніяка індивідуальна свобода не може бути надана особі в такому об'ємі, щоб вона заважала свободі держави, тобто мова іде про досягнення відповідного компромісу між громадянином і державою в питанні про рівні, партнерські відносини і про відсутність крайностей у їх взаємовідносинах [8, с. 314].

Стійке та упорядковане функціонування суспільства вимагають постійної продуктивної діяльності людини, основною умовою якої виступає свобода. Водночас вільною людина може бути лише в нормально організованому суспільстві. Тому існує необхідність відповідного упорядкування свободи, найпотужнішим засобом якого є право, оскільки воно вказує розумну міру свободи, проводить межу між діями, які сприяють нормальному життю та розвитку суспільства і такими, що перешкоджають йому, визначаючи найбільш небезпечні з числа останніх як злочинні.

Право в цьому сенсі є кордоном між свободою і свавіллям, який обмежує друге заради першого. Воно захищає індивіда від свавілля державної влади та інших людей [9, с. 17].

Є можливим припустити, що при всій різноманітності та складній детермінованості, сучасне вчення про свободу може бути втілено в таких основних положеннях:

1. Всі люди вільні від народження і ніхто не вправі посягати на їх природні права. Забезпечення та охорона цих прав — головне призначення держави.

2. Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим. Свобода людини, як наслідок, не може бути абсолютною.

3. Межі свободи можуть бути визначені законом, який є її мірою. Свобода і правопорядок не антагоністичні, якщо закон правовий. Тому все, що не заборонено, те дозволено.

4. Частина дозволеного визначається через права людини. Закріплення прав необхідне для того, щоб допомогти людині усвідомити свої можливості, але жоден набір прав не вичерпує змісту свободи.

5. Обмеження прав можливе з метою сприяння загальному благоустрою в демократичному суспільстві [9, с. 17].

При цьому необхідно розуміти, що перехід за межі правової свободи (а отже, і права), прагнення абсолютної свободи — є прагненням до небуття та несвободи.

На думку В. Грищука, свобода волі людини — це можливість вибору нею відповідного рішення, вчинку, поведінки та прагнення до його реалізації, а відповідальність — це оцінка вибору і наслідків цього рішення, вчинку, поведінки через призму соціальних норм [10, с. 157].

Отже, свобода — це правове становище і відповідна політична атмосфера, в якій кожна окрема людина і суспільство в цілому мають можливість безпечно для себе робити все те, що не заподіює шкоди свободі, правам, честі та гідності інших людей. Людина повинна розуміти будь-які наслідки своїх вчинків по відношенню до інших осіб і відповідно, нести відповідальність за вчинене нею. Тобто свобода — це певний вибір поведінки особи і цей вибір майже завжди передбачає відповідальність.

Свобода передбачає постійну готовність відповідати за свої вчинки та вибір своєї поведінки, а це означає продуманість, вираженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків. Зокрема, юридична відповідальність передбачає необхідне обмеження свободи волі кожного волею суспільства, держави та інших суб'єктів нормотворчості.

Як філософсько-правова категорія «відповідальність» фіксує зрілість свободи людини у виборі цінностей, цілей, засобів та способів їх досягнення, у розумінні наслідків своїх діянь не тільки для себе, а й для інших [11, с. 34].

Відповідальність уособлює входження суб'єкта до системи певних соціальних зв'язків, яка вимагає активності, піклування про досягнення оптимальних результатів розпочатої справи. Відповідальність особи — єдність двох компонентів, а саме — відповідальності її перед самою собою та відповідальності перед суспільством. Остання є необхідністю приймати такі рішення, які зважали б на інтереси всього суспільства. Поняття відповідальності характеризує позитивне соціальне ставлення особи до своїх вчинків. Воно містить розуміння значущості своїх дій для суспільства, прагнення виконати їх добре, визнання обґрунтованості покарання в разі неправильної поведінки [12, с. 38].

З усього вищезазначеного, можливо констатувати наступне. Між обсягом відповідальності та обсягом свободи людини існує діалектична кореляційна залежність. Зворотною стороною людської свободи виступає відповідальність. Свободі волі людини детермінує відповідальність, а відповідальність визначає нормативні межі свободи.

Таким чином, відповідальність як здатність здійснювати свідомий вибір і відповідати за нього, є необхідною умовою свободи і одночасно виступає формою її прояву. Сутність свободи полягає в її зв'язку з відповідальністю.

Використані джерела:

1. Селіванов В. Право як сфера свободи / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 1 (24). — С. 17-22.
2. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія] / С.П. Погребняк. — Х.: Право, 2008. — 240 с.
3. Погребняк С.П. Генезис ідеї свободи як основоположного принципу права / С.П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. — 2010. — № 2 (61). — С. 7-13.
4. Чичерин Б.Н. Избранные труды / Б.Н. Чичерин; сост., вступ. статья и комм. А.В. Поляков и Е.В. Тимошина. — СПб.: Изд-во

- Санкт-Петербургського гос. університета, 1998. — 553 с.
5. *Трубецкой Е.Н.* Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. — СПб.: Издательство «Лань», 1999. — 224 с.
 6. *Бернацкий Г.Г.* Естественное право. Права человека. Мораль / Г.Г. Бернацкий. — СПб.: Изд-во СЗАГС, 2000. — 168 с.
 7. *Осинська О.В.* Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Осинська; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К., 2010. — 227 с.
 8. *Диденко Н.* Право и свобода / Н. Диденко, В. Селіванов // Проблемы философии права: сборник статей / [авт.: М.А. Колеров, А.П. Козырев, Е.А. Гнатенко, А.Н. Литвинов и др.]; [под ред. А.Н. Литвинова]. — Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. — С. 312-321.
 9. *Боднар С.Б.* Свобода як смисловий компонент категорії рівності у праві / С.Б. Боднар // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. — Вип. 282: Правознавство. — Чернівці: Рута, 2005.
 10. *Гришук В.К.* Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: [монографія] / В.К. Гришук. — [2-ге вид., переробл. і доповн.]. — Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. — 768 с.
 11. *Макаренко Л. О.* Мораль як складова категорії «відповідальність» / Л. О. Макаренко // Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права; Науково-практичне видання. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. — С. 34-37.
 12. *Бандура О.О.* Єдність цінностей та істини в праві: [монографія] / О.О. Бандура. — К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. — 200 с.

Аземша І. Б. Свобода як передумова відповідальності.

В науковій статті досліджується категорія «свободи», проблеми її визначення та розуміння. Аналізуються внутрішній та зовнішній прояви категорії свободи. Визначається її діалектичний кореляційний взаємозв'язок з інститутом відповідальності. Свобода визнається передумовою відповідальності, яка, в свою чергу, визначає нормативні межі свободи.

Ключові слова: свобода, межі свободи, право, відповідальність.

Аземша И. Б. Свобода как предпосылка ответственности.

В научной статье исследуется категория «свободы», проблемы ее определения и понимания. Анализируются внутреннее и внешнее проявления категории свободы. Определяется ее диалектическая корреляционная взаимосвязь с институтом ответственности. Свобода признается предпосылкой ответственности, которая, в свою очередь, определяет нормативные пределы свободы.

Ключевые слова: свобода, пределы свободы, право, ответственность.

Azemsha I. Freedom as a prerequisite for liability.

In a scientific article the category of «freedom», the problem of determining and understanding. Analyzes the internal and external manifestations of the category of freedom. Determined by its dialectical correlation relationship with the institution of responsibility. Freedom is recognized prerequisite of responsibility, which, in turn, determines the regulatory limits of freedom.

Key words: freedom, the limits of freedom, the right, and responsibility.

Рекомендовано до друку відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.